

MUZEA W II RZECZYPOSPOLITEJ A PRZYGOTOWANIA PAŃSTWA POLSKIEGO NA WYPADEK WOJNY

MUSEUMS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC AND PREPARATIONS OF THE POLISH STATE IN THE EVENT OF WAR

Piotr Majewski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Instytut Pamięci Narodowej
ORCID 0000-0002-0951-2825

Abstract: It is the preparation of museums in the Second Polish Republic (1918-1939) in the event of war that is studied in the paper. The issue has been analysed to the extent in which the preparations were a component of systemic actions undertaken by state structures, with a particular emphasis on military authorities. The paper takes into consideration the to-date historical and museological research within crisis management, considering as the main source

the fond of the Ministry of Religious Affairs and Public Education (Central Archives of Modern Records). The article's goal is the description of such preparations in the event of war, allowing to point to the reasons for the actual course of the process, including the use of management models in relation of the timetable of the fulfilment of the assumed goals. As viewed in this way the paper may also constitute a premise yielding practical conclusions.

Keywords: museum, war, museum item, heritage piece, plan.

Problematyka przygotowań polskich instytucji kultury na wypadek wojny cieszy się coraz większym zainteresowaniem badaczy, często zarazem praktyków. Zaciekawienie zagadnieniem wzmacnia w sposób naturalny wzrost we współczesnym świecie sytuacji konfliktowych, zarządza-

nych metodami wojennymi lub quasi-wojennymi. Niniejszy artykuł dotyczy wydarzeń z najnowszych dziejów Polski i jak każda refleksja nad przeszłością zawiera intencję spożytkowania wniosków w czasach aktualnych. Poświęcony jest muzeom w kontekście przygotowań państwa

polskiego na wypadek wojny w II Rzeczypospolitej. Nawiązuje do badań piszącego te słowa, opublikowanych w formie monografii zatytułowanej *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* (Warszawa 2005). Tekst pozostaje zarazem w kontekście historiograficznej refleksji nad dziejami polskiego muzealnictwa w XX w. i problematyką zarządzania kryzysowego, której znaczącymi przykładami są publikacje: Diany Błońskiej, *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową* („Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1) czy Anny Mertty-Staszczak, *Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918–1939* („Ochrona Zabytków” 2019, nr 2). Trudno również nie wspomnieć o projekcie *Polskie muzea w dwudziestoleciu międzywojennym. Dokumentacja i naukowe opracowanie materiałów do dziejów polskiego muzealnictwa w latach 1918–1939*, realizowanym na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

Artykuł nie podejmuje zagadnień z obszaru historii politycznej Polski i powszechnej, odsyłając do dostępnej literatury przedmiotu, np. edycji *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne: 1938*, red. M. Kornat i in. (Warszawa 2007); *1939 (styczeń–sierpień)*, red. S. Żerko i in. (Warszawa 2005); *1939 (wrzesień–grudzień)*, red. W. Rojek i in. (Warszawa 2007) czy też monografii Marka Kornata, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka* (Gdańsk 2012).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. kwestia trwałego jej zachowania oraz najpełniejszego spożytkowania na rzecz modernizacji państwa i społeczeństwa stanowiła elementarne i egzystencjalne wyzwanie w strategii państwa. Modernizacja wspólnoty państwowej uwzględniała nie tylko wzmacnianie struktur militarnych czy troskę o fizyczną sprawność *Narodu pod bronią*, ale także kształtowanie postaw patriotycznych i obywatelskich, czemu służyć miała również edukacja historyczna młodego pokolenia. Na mocy zarządzenia ministra spraw wojskowych oraz ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z 4 lutego 1931 r. udział młodzieży w zajęciach hufców szkolnych, organizowanych celem przysposobienia wojskowego w szkołach średnich ogólnokształcących, seminariach nauczycielskich, szkołach zawodowych, stał się obowiązkowy. We wrześniu 1937 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych (MSWojsk.) i Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) wydały zarządzenie wprowadzające w szkołach obowiązek systemowego przysposobienia wojskowego dla młodzieży męskiej i służby pomocniczej dla żeńskiej. Jego częścią były wakacyjne obozy letnie – nie tylko okazywały do realizacji obowiązków obronnych, ale również edukacji historycznej i kulturalnej, odwiedzania muzeów, miejsc zabytkowych¹.

*Narodowym swoim męczennikom Polska Odrodzona, Wolna, monumentalny gmach wznieść winna. Będzie to panteon narodowej sławy, Muzeum Walk o Niepodległość Polskiego Narodu*² – pisał u progu niepodległości Mieczysław Treter. Tak sformułowaną misję, uzupełniając ją o rozbudowany program edukacji historycznej, realizowały

przede wszystkim państwowe muzea wojskowe: Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (MWP) oraz Wielkopolskie Muzeum Wojskowe w Poznaniu. Pierwsze, powołane dekretem Naczelnego Wodza w kwietniu 1920 r., wedle danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) było w 1932 r. otwarte przez 310 dni, na potrzeby publiczności przygotowano *Przewodnik popularny*; słusznie, gdyż publiczność muzeum to w przykładowym 1932 r. 502 wycieczki i ogółem 9072 zwiedzających odpłatnie oraz 15 050 bezpłatnie (w tej grupie młodzież szkolna – 2140 osób)³.

W interesującym nas szczególnie okresie (lata 30. XX w.) nadzorujące muzea MWRiOP oraz jego organy doradcze dostrzegły konieczność rozwinięcia tak rozumianej edukacji, jak wówczas pisano – *propagandy patriotyczno-wojskowej*. Działająca na mocy Ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznymi (DzU 1933, nr 32, poz. 279) Państwowa Rada Muzealna przygotowała pod koniec 1936 r. *rekomendacje w sprawie muzeów wojskowych i działów niepodległościowych*, zalecając organizowanie nie pojedynczych, ale sieci prowincjonalnych muzeów wojskowych jako działów istniejących muzeów, przekazywanie do nich duplikatów z MWP, apelowanie do społeczeństwa o nadsyłanie darów, osobistych pamiątek, do dyrektorów istniejących muzeów zaś o ich gromadzenie⁴.

Początki przygotowań państwa polskiego do wojny, angażujących muzea i inne instytucje kulturalne, można wiązać z pracami legislacyjnymi nad Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 sierpnia 1927 r. o rzeczowych świadczeniach wojennych (DzU 1927, nr 79, poz. 687). Rozporządzenie przewidywało, iż świadczeniom tym (przede wszystkim kwaterunkowi wojska oraz konfiskacie na jego potrzeby) nie podlegają *przedmioty kultu, muzea, przybytki sztuki, biblioteki, zbiory naukowe i artystyczne, prywatne zbiory przedmiotów sztuki i zabytków kultury, przedmioty i zabytki ruchome i nieruchome*, uznane za zabytki na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (DzU 1928, nr 29, poz. 265)⁵.

Prace nad rozporządzeniem wykonawczym do powyższego aktu normatywnego były długotrwałe i zakończyły się 18 listopada 1930 r. (DzU 1930, nr 90, poz. 707). W dokumencie doprecyzowano przede wszystkim, jakie muzea ustawodawca uwzględniła. Mianowicie świadczeniom wojennym nie podlegały muzea mające charakter publiczny, będące własnością administracji rządowej (wówczas utożsamianej z państwem), samorządu, korporacji publiczno-prawnych, instytucji i stowarzyszeń posiadających osobowość prawną lub osób prywatnych; istotnym kryterium było więc udostępnianie publiczności lub do badań naukowych. Tak sformułowana definicja „muzeum” znalazła się we wspomnianej ustawie o muzeach publicznych. W myśl rozporządzenia wykonawczego obowiązek przygotowania oraz aktualizowania wykazu budynków zabytkowych oraz muzealnych, podlegających zwolnieniu od świadczeń, nałożono na konserwatorów działających w strukturach urzędów wojewódzkich. Wykaz ten stać się miał dokumentem oficjalnym, a zawiadomienie o umieszczeniu w nim, które mieli otrzymywać właściciele lub administratorzy budynków, dowodem wyłączenia z obowiązku świadczeń.

258
HA

Referat

w sprawie muzeów wojskowych i działów niepodległościowych.

I. Zadania muzeów wojskowych. Statut Muzeum Wojska, podpisany przez I Marszałka Polski /Dz.Rozk.M.S.Wojsk.nr 15 z dn.11 maja 1920 r./, w następujący sposób formułuje zadania Muzeum Wojska w Warszawie, które są jednocześnie zadaniami każdej analogicznej instytucji w Polsce: "Art.2. Muzeum Wojska jest świątynią sławy oręża polskiego w biegu wieków, zarazem instytucją muzealną w znaczeniu właściwym, mającą na celu zobrazowanie rozwoju broni, ubiorów, przyborów wojskowych oraz taktyki." Ze zdania tego wynika dwoistość zadań muzeów. Z jednej strony mają one gromadzić pamiątki przeszłych bojów i dowody wielkości militarnej Polski w przeszłości, a to zarówno odległej jak i najświeższej, z drugiej muszą być instytucjami naukowo-badawczymi, poświęconymi studiowaniu naszej przeszłości wojskowej oraz dydaktycznymi, dającymi poglądową naukę historii wojskowości zarówno samemu wojsku jak i szerokim warstwom społeczeństwa. Wszystkim tym zadaniom oczywiście nie może sprostać każde prowincjonalne muzeum, musi się zadowolnić tylko częściowym ich wykonaniem. Natomiast sprostać im może i powinno muzeum centralne oraz, może, parę muzeów w większych miastach. Tego rodzaju pojmowanie zadań muzeów wojskowych nie jest bynajmniej odosobnione, w tym właśnie duchu są zorganizowane wielkie muzea Europy, jak Muzeum Wojska w Paryżu, Zeughaus w Berlinie, Zbiór Broni Historycznego Muzeum w Wiedniu i inne.

II. Organizacja, odpowiadająca zadaniom muzeów wojskowych.

a/ Podział zbiorów. Najbardziej odpowiednim wydaje się podział na części historyczną i techniczną. Pierwsza odpowiadałaby

./.

1. Referat w sprawie muzeów wojskowych i działów niepodległościowych, 1936

1. Report on military museums and independence sections, 1936

Prace nad przygotowaniem wykazów nie odbywały się w trybie pilnym. W styczniu 1933 r. MWRiOP rozesłało korespondencję do struktur konserwatorskich, informując je o nowych obowiązkach. Konserwatorzy odpowiadali bez zbędnej zwłoki. Przykładowo, Urząd Wojewódzki Wołyński przesłał wykaz 4 lipca 1933 r.⁶, Urząd Wojewódzki Krakowski zaś 5 sierpnia 1933 r. W obu wypadkach były to zestawienia prowizoryczne, wymagające uzupełnień, nawiązywania kontaktów z właścicielami i administratorami nieruchomości, muzeów czy zbiorów. W drugim przywołanym wypadku wykaz został sporządzony na podstawie cennej po dziś dzień publikacji Edwarda Chwalewika, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1–2 (Warszawa–Kraków 1927)⁷.

Na tryb i tempo toczących się prac istotny wpływ miała postępująca w latach 30. centralizacja zarządzania państwem, w tym również obszarem muzealnictwa i ochrony zabytków, którą dobitnie wyraził podsekretarz stanu w MWRiOP Jerzy Ferek-Błęszyński na inauguracyjnym posiedzeniu Państwowej Rady Muzealnej 23 marca 1936 r., mówiąc, iż *Zadaniem naszym jest scentralizowanie prac w zakresie muzealnictwa*⁸. Centralizacja daje większą możliwość zaplanowania poddanego jej obszaru działalności publicznej, siłą rzeczy skutkuje zarazem czasochłonnością procesów zarządczych, pozostawiając tym samym szerokie pole dla działań środowisk społecznych i lokalnych.

Wobec coraz powszechniej uświadamianej atmosfery zagrożenia wojennego w kwietniu 1938 r. Lwowskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich rozesłało ankietę do bibliotek i muzeów w sprawie zabezpieczenia ich zasobów na wypadek wojny. Analiza wyników ankiety wskazała, iż na Zjeździe Delegatów Kół Związku 8 maja 1938 r. zlecono Radzie tej organizacji opracowanie ramowej instrukcji dla bibliotek, archiwów i muzeów na wypadek wojny lotniczej. Warto zaznaczyć, iż stosowane w latach 30. kwestionariusze statystyczne GUS oraz MWRiOP nie zawierały pytań o sprawy bezpieczeństwa czy związaną z jego zachowaniem infrastrukturę. Liczbę muzeów w Polsce, wedle danych GUS, szacowano w kwietniu 1939 r. na 175 (w Warszawie – 30, we Lwowie – 17, w Krakowie – 13, Wilnie – 4; wielodziałowe – 58, artystyczne – 24, historyczno-kulturalne – 19, archeologiczne – 5, przyrodnicze – 13, etnograficzne – 14, techniczne – 7, wojskowe – 2, ogólne i nieokreślone – 33)⁹.

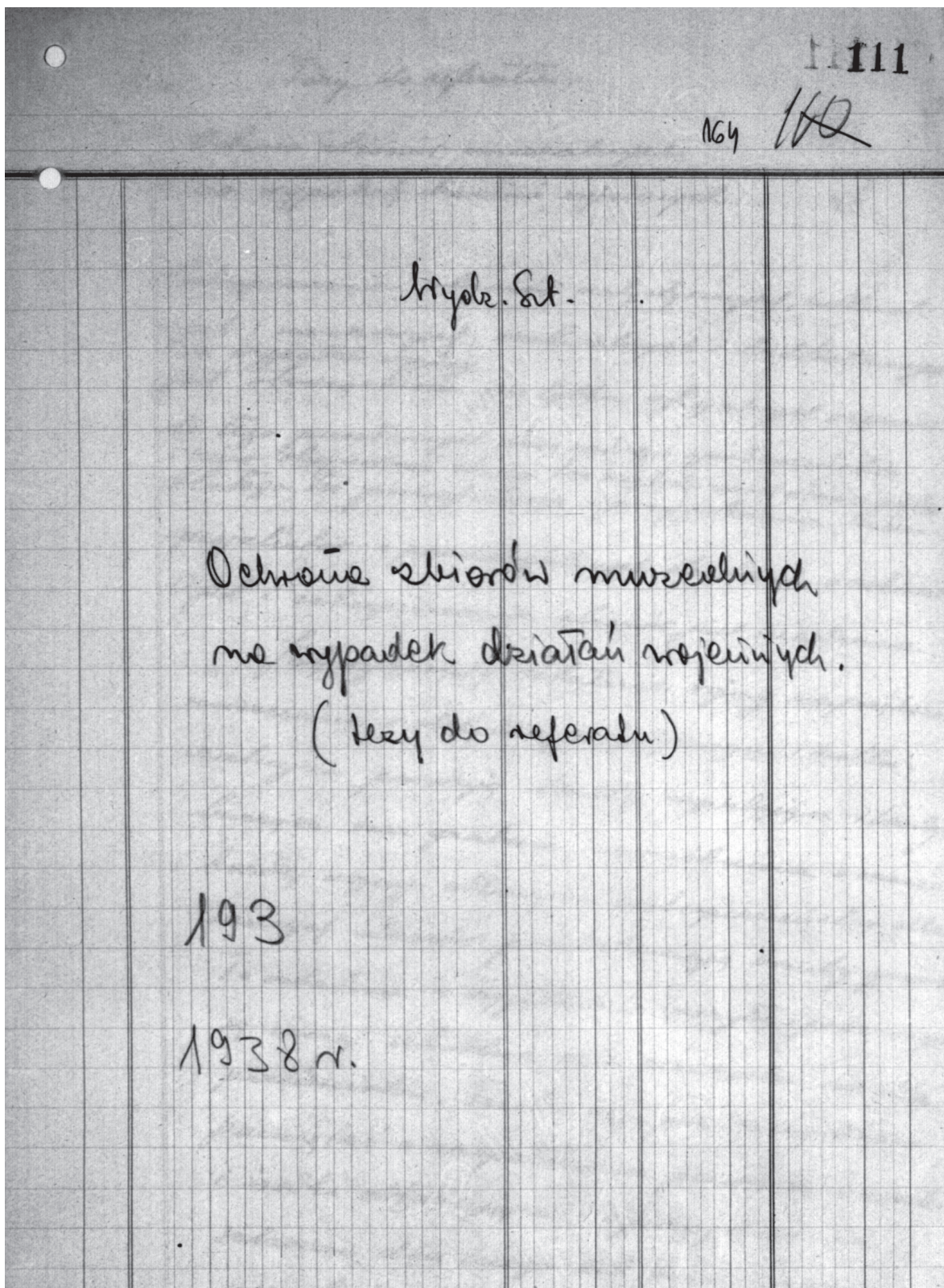
Przykładem inicjatywy lokalnej był pomysł Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. W październiku 1938 r. wysunęło ono postulat powołania komisji, która miała *obmyślić środki dla zabezpieczenia zabytków przed skutkami działań wojennych*. W odpowiedzi, która nadeszła w lutym 1939 r., adresat pomysłu, Zarząd m. Krakowa, stwierdził, iż *posunięcie sprawy wymaga uzgodnionej i planowej współpracy ze strony władz kościelnych i administracyjnych, czynników konserwatorskich, wojskowości, sfer muzealnych oraz tych organizacji i kół obywatelskich, które postawiły sobie za zasadę szerzenie miłośnictwa i kultu dla drogocennych dokumentów przeszłości*. W konkluzji jako organ właściwy do podjęcia praktycznych działań wskazano Wojewódzki Urząd Konserwatorski¹⁰, który już 4 marca 1939 r. zwrócił się do MWRiOP z prośbą o udzielenie wskazań dotyczących zabezpieczenia zabytków¹¹.

Polityka władz wojskowych (zgodnie z kompetencjami ośrodków władzy, Generalny Inspektor Sił Zbrojnych był drugą, po Prezydencie RP, osobą w państwie¹²), z natury rzeczy zhierarchizowana, wyznaczająca tempo prac aparatu państwowego, od połowy lat 30. koncentrowała się na obronie lotniczej i przeciwgazowej. Ta kategoria zagrożeń wynikała również z doświadczeń Wielkiej Wojny 1914–1918 (dziś zwanej I wojną światową) oraz walk o wytyczenie granic Polski w latach 1918–1921, określając świadomość ówczesnej kadry zarządzającej. Przygotowano specjalną Ustawę z dnia 15 marca 1934 r. o obronie przeciwlotniczej i przeciwgazowej (DzU 1934, nr 80, poz. 742), Rada Ministrów wydała 29 stycznia 1937 r. rozporządzenie o przygotowaniu w czasie pokoju obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej Państwa (DzU 1937, nr 10, poz. 73), 24 stycznia 1939 r. zaś rozporządzenie o obowiązkach osób fizycznych i prawnych oraz władz i instytucji w dziedzinie przygotowania personelu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej w czasie pokoju (DzU 1939, nr 10, poz. 54).

Prace nad ostatnim z wymienionych dokumentów zintensyfikowały współpracę między MWRiOP a MSWojsk. 11 stycznia 1939 r. MWRiOP otrzymało projekt rozporządzenia do konsultacji, z nieprzekraczalnym terminem przekazania ewentualnych uwag do dnia 17 tego miesiąca. Projekt nakładał na właścicieli i administratorów budowli, które miały znaczenie publiczne, obowiązek przygotowania personelu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej, na co składało się również wyposażenie go w sprzęt oraz przeprowadzanie systematycznych ćwiczeń; do budowli o znaczeniu publicznym zaliczono: *świątynie, szpitale, urzędy, archiwa, muzea* [podkreślenie – P.M.], *teatry, zakłady przemysłowe, górnicze, użyteczności publicznej, ubezpieczeń, instytucje i przedsiębiorstwa bankowe, domy handlowe i towarowe*¹³.

W nadzorujących instytucje kulturalne strukturach MWRiOP (m.in. Wydział Sztuki) zauważono brak wyodrębnionej, w tym finansowej, pomocy dla muzeów, archiwów i bibliotek. Podjęto więc starania, już po wprowadzeniu w życie konsultowanego rozporządzenia, by męski personel tych instytucji wyreklamować ze służby wojskowej; liczbę takich osób oszacowano na ok. 300 w skali kraju¹⁴.

Równoległe z opisywanymi wydarzeniami trwały w MWRiOP prace nad dokumentem zatytułowanym „Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych, tezy do referatu”; zachowany egzemplarz dokumentu opatrzony został datą roczną 1938. Wskazywano w nim, odwołując się do doświadczeń *ostatnich wojen*, iż źródłem największych zniszczeń są bomby zapalające i burzące oraz grabieże, w mniejszym zaś stopniu bomby gazowe. Celem zminimalizowania zagrożeń zakładano selekcję zbiorów w trzech kategoriach: 1) przedmioty o wyjątkowej wartości (*obrazy, rzeźby, przemysł artystyczny polski, pergaminy, stare druki i archiwalia dotyczące historii i państwowości polskiej oraz najcenniejsze obiekty obce*) – przeznaczone do ewakuacji; 2) przedmioty cenne (*wszystkie cenniejsze przedmioty świadczące o tożsamości i kulturze polskiej oraz cenniejsze obiekty obce*) – przeznaczone do zabezpieczenia na miejscu; podobnie kategoria 3) *inne, czyli zbiory magazynowe o małej wartości*. Doprecyzowano, iż listy przedmiotów pierwszej kategorii sporządzać należy w co najmniej trzech egzemplarzach (jeden dla właściciela lub dyrektora

2. Opracowanie „Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych”, 1938

2. Study Protection of Museum Collections in the Event of War, 1938

Ilustracje pochodzą z Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

instytucji, drugi do skrzyni z muzealiami, trzeci miał być przechowywany w MWRIOP; w większych muzeach spisy powinni otrzymać również kustosze wyznaczeni przez dyrektorów instytucji *do specjalnych funkcji* na wypadek wojny). Po przeprowadzeniu selekcji planowano przygotowanie bezpiecznych pomieszczeń, a dla przedmiotów przeznaczonych do ewakuacji – niewielkich rozmiarów skrzyń (*drewniane, wybite warstwą azbestu lub grubym papierem pergaminowym, wyposażone w imadła [uchwyty] i skoble na zamek*) oraz stelaży, piasku, worków... Przewidywano, że w wypadku wojny ochrona mienia kulturalnego będzie wymagała dodatkowych kadr; rezerwę widziano w grupie studentów specjalizujących się *w którejś z dziedzin zabytkowych lub pokrewnych*, niezdolnych do służby wojskowej. Zakładano również realistycznie, iż *nowoczesne metody prowadzenia wojny nie pozwalają na przygotowanie zabezpieczenia całych zabytków nieruchomych*. Stąd też przyjmowano, iż ich zabezpieczenie należy ograniczyć do najcenniejszych elementów (fasady, pomniki, witraże, ołtarze)¹⁵.

Projekt organizacji ochrony dóbr kultury w warunkach wojennych przekazany został przez MWRIOP do MSWojsk. 27 kwietnia 1939 r. Poza omówionymi wyżej założeniami postulowano w nim zwolnienie najcenniejszych zabytków nieruchomych od świadczeń wojennych, zgodnie z nową regulującą tę kwestię Ustawą z dnia 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych (DzU 1939, nr 30, poz. 200). Podtrzymując zasadę kategoryzacji zbiorów, pierwsza kategoria miała zostać ewakuowana z *obszaru zagrożonego działaniami wojennymi* na podstawie Ustawy z dnia 30 marca 1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa (DzU 1939, nr 29, poz. 197); spis obiektów podlegających ewakuacji winno sporządzić MWRIOP. Planowano również przygotowanie nieruchomości na *obszarze niezagrażonym* (np. fort Romualda Traugutta w Warszawie, część dawnych fortyfikacji Krakowa i Przemysła, nowo postawiony budynek Muzeum Lubelskiego w Lublinie), zabezpieczenie środków komunikacyjnych, wreszcie – przydzielenie do sztabów armii konserwatorów¹⁶.

W kolejnych tygodniach rozpoczęło się intensywne wdrażanie przyjętych założeń. MWRIOP rozsyłało do administracji rządowej szczebla wojewódzkiego (np. 10 [?] maja 1939 r. do Komisarzatu Rządu na m.st. Warszawę) prośby o *bezwzględne przesłanie wykazów najcenniejszych obiektów, które w całości lub w części (np. kaplice lub fasady) powinny być chronione od pocisków i bomb za pomocą specjalnych urządzeń technicznych: worki z piaskiem, rusztowania, obmurowywania, siatki, materace*¹⁷. Adresaci korespondencji reagowali bezwzględnie, np. Urząd Wojewódzki Poznański przesłał 22 maja 1939 r. oczekiwany wykaz, wskazując na potrzebę wydania przez MWRIOP *instrukcji co do zabezpieczenia tych zbiorów, ewentualnie wywiezienia w głąb kraju*, precyzując zarazem szczególną wagę zbiorów muzealnych w Poznaniu, Gołuchowie, Kórniku i Rogalinie¹⁸. MWRIOP (np. korespondencja z Urzędem Wojewódzkim Warszawskim, 12 maja 1939 r.) dokładało również starań, aby w powoływanych przez dowódców obrony przeciwlotniczej przy poszczególnych Dowództwach Okręgów Korpusów komisjach zajmujących się organizacją tego obszaru odpowiedzialności uwzględniano obecność konserwatorów wojewódzkich¹⁹. Wątpliwości budziła również praktyczna

strona wprowadzania przepisów o obowiązku świadczeń rzeczowych. W korespondencji z 3 czerwca 1939 r. Urząd Wojewódzki Krakowski proponował MWRIOP szczegółowe brzmienie zaświadczenia, które mieliby otrzymywać właściciele wyłączonych ze świadczeń obiektów: *Oddział Sztuki [Urzędu Wojewódzkiego] stwierdza, że dom [dane adresowe] wpisany do rejestru zabytków [dane rejestrowe] z wszystkimi znajdującymi się w nim zbiorami dzieł sztuki wpisanymi do rejestru zabytków [dane rejestrowe] wolne są od obowiązku świadczeń rzeczowych. Zaświadczenie niniejsze wydaje się celem okazania go w razie potrzeby właściwym władzom lub urzędowi. Urząd Wojewódzki Krakowski prosi władze wojskowe i cywilne o okazanie wszelkiej pomocy w ochronie zarówno wym. nieruchomości jak i znajdujących się w niej zbiorów sztuki*²⁰.

Warto podkreślić, iż rozporządzenie wykonawcze w sprawie wykonania Ustawy o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych zostało wydane 26 sierpnia 1939 r. (DzU 1939, nr 81, poz. 529) i ostatecznie zapewniało *cennym zbiorom* zwolnienie od świadczeń. Za mające charakter publiczny, a więc podlegające zwolnieniu uznano archiwa, biblioteki, muzea, zbiory naukowe i artystyczne wedle kryteriów klasyfikacji, przyjętych w przywoływanych wcześniej aktach normatywnych²¹.

Istotnym elementem wdrażania planu organizacji ochrony muzeów na wypadek wojny był szczegółowy kwestionariusz rozesłany przez MWRIOP bezpośrednio do muzeów – wnioskiem z terminów nadsyłania informacji zwrotnych – na przełomie kwietnia i maja 1939 r. Warto ten dokument przytoczyć obszernie: *Przystępując do opracowania planowej organizacji ochrony muzeów i zbiorów na wypadek działań wojennych, Ministerstwo prosi o nadesłanie następujących informacji: Czy muzeum posiada personel przeszkolony specjalnie w OPL i w jakiej liczbie? Czy muzeum posiada własny personel strażacki i przybory strażackie i jakie? Jakiego zarządzenia wydano dotychczas w zakresie OPL? Jakie przygotowania techniczne zostały już wykonane? Czy muzeum posiada schron lub lokal zabezpieczony na pomieszczenie najcenniejszych zbiorów i jakie? Czy posiada skrzynie i inne materiały potrzebne do ewentualnego opakowania i przeniesienia najcenniejszych obiektów, jeżeli nie to jaka ilość materiałów jest potrzebna? Jaka ilość i wielkość skrzyń jest przewidziana dla obiektów wyjątkowej wartości, podlegających ewentualnie wycofaniu? Czy muzeum mogłoby ewentualnie przyjąć na przechowanie wyjątkowo cenne kolekcje prywatne? Gdzie zamierza zabezpieczyć inwentarze i katalogi zbiorów? Czy muzeum współpracuje w zakresie przygotowań OPL z konserwatorem okręgowym i właściwymi władzami lokalnymi? Czy muzeum przeprowadziło teoretyczną selekcję zbiorów na okazy 1) wyjątkowej wartości, 2) cenne i 3) inne; ew. w jakim czasie może ją przeprowadzić i przesłać wykazy do Ministerstwa. MWRIOP zwracało się również o nadesłanie spisów pracowników z podaniem stanu ich służby wojskowej*²².

W dniach 24–28 czerwca 1939 r. w Gdyni odbył się XV Zjazd Związku Muzeów w Polsce, który stał się okazją do wymiany informacji między przedstawicielami MWRIOP (na podkreślenie zasługuje rola Jadwigi Przeworskiej z Wydziału Sztuki) a przedstawicielami środowiska. Urzędnicy zapraszali do współpracy organizacje pozarządowe (poza Związkiem Muzeów, w szczególności Towarzystwo

Opieki nad Zabytkami Przeszłości), ich przedstawiciele zaś coraz bardziej stanowczo formułowali oczekiwania wydania szczegółowych instrukcji. W jednym z pierwszych pozjazdowych pism (5 lipca tego roku) władze Związku zwracały się do MWRIOP z prośbą o *jak najrychlejsze spowodowanie rozesłania do wszystkich muzeów instrukcji w sprawie pogotowia i zabezpieczenia zbiorów na wypadek wojny*. Jako swego rodzaju rozwiązanie zastępcze, acz użyteczne, ukazała się nakładem Związku, przy wsparciu finansowym Ministerstwa, broszura z wygłoszonymi na zjeździe wystąpieniami. Została ona rozesłana do zrzeszonych w Związku muzeów (*Zabezpieczenie zbiorów muzealnych na wypadek wojny. Referaty na XV-ty Zjazd Związku Muzeów w Polsce odbyty w Gdyni w dniach 24–27 czerwca 1939, Kraków 1939, m.in.: Jadwiga Przeworska, Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek wojny*)²³.

W letnich miesiącach 1939 r. dominował dylemat: ewakuacja czy zabezpieczenie na miejscu? Rozstrzygano go indywidualnie, w konkretnej instytucji, w odniesieniu do każdej kolekcji: wybrane zbiory Muzeum Śląskiego w Katowicach trafiły do Muzeum Lubelskiego (obecnie Muzeum Narodowe) w Lublinie²⁴, także dobra kultury rodu Tarnowskich do Zamościa. *Dopiero wczoraj* – notował 19 czerwca 1939 r. lekarz i kolekcjoner Zygmunt Klukowski – *w Zamościu poczułem realnie atmosferę grozy wojennej. Przyjechał hr. Tarnowski z Suchej szukając odpowiedniego miejsca, gdzieby mógł ulokować swoje cenne zbiory biblioteczne. Po porozumieniu się z władzami wojskowymi doszedł do przekonania, że już czas ewakuować zamek w Suchej, odległej od granicy słowackiej zaledwie o 25 km, i przewozić zbiory w bezpieczne miejsce. W końcu dla biblioteki swej znalazł pewne miejsce, gdzieś pod Lublinem, chodziło jeszcze tylko o wyszukanie jednego obszerne, dobrze zabezpieczonego przed złodziejami pokoju, w którym można by przechowywać zbiory starej broni arcyksięcia Habsburga z Żywca. Na ten cel burmistrz Wawowski przeznaczył pokój obok swego gabinetu na Ratuszu*²⁵.

W warszawskim MWP decyzję o zamknięciu muzeum dla publiczności i zabezpieczeniu zbiorów na miejscu podjęto 30 sierpnia²⁶; podobnie w Muzeum Ziemi Sandomierskiej w Sandomierzu²⁷. Działania podejmowane w Muzeum Narodowym w Warszawie oraz Zamku Królewskim w Warszawie i Zamku Królewskim na Wawelu zostały opisane w literaturze przedmiotu²⁸.

Gdy w piątek 1 września 1939 r. rozpoczęły się naloty na duże ośrodki miejskie, wiele osób zastanawiało się jeszcze, *czy nie są to czasem ćwiczenia...*²⁹ Na podstawie przygotowanych wcześniej projektów wydane zostało rozporządzenie Głównego Komisarza Cywilnego o organizacji ochrony zabytków na obszarze operacyjnym, któ-

rego podstawą był Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 września 1939 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi, o organizacji naczelnych władz wojskowych i o komisarzach cywilnych – od chwili mianowania Naczelnego Wodza (DzU 1939, nr 86, poz. 543); przygotowano również Instrukcję dla konserwatorów działających przy Komisarzach Cywilnych³⁰.

Pozostali w Warszawie po ewakuacji (6/7 września 1939 r.) administracji rządowej urzędnicy MWRIOP wydawali zaświadczenia osobom odpowiedzialnym za ochronę dóbr kultury. Otrzymała je m.in. Jadwiga Przeworska z MWRIOP czy kustosz Państwowych Zbiorów Sztuki w Zamku Królewskim w Warszawie Kazimierz Brokl³¹.

Przygotowania wojenne Polski były determinowane pamięcią o doświadczeniach minionych konfliktów, zbiorową świadomością towarzyszącą jej zagrożeniom, w szczególności w postaci bombardowań oraz rabunków. Niemniej istotny czynnik, wyznaczający tempo przygotowań, stanowiło funkcjonowanie struktur państwa w modelu scentralizowanym, właściwym władzom wojskowym będącym najważniejszym ośrodkiem inicjowania prac, wzmocnionym dodatkowo ich pozycją polityczną.

W przedstawionym zgodnie z regułami warsztatu historycznego opisie zdarzeń oraz relacji przyczyn i skutków starałem się wskazać, iż przyjęty, standardowy, jeśli porównać go ze stosowanym w innych krajach, model działania przyniósł w rezultacie deficyt czasowy, pozostawiający siłą faktów (w szczególności wskutek tempa wrześniowych walk *na dwa fronty*) istotne pole do inicjatywy kierownictw poszczególnych muzeów i środowisk lokalnych, ograniczając zarazem możliwość ewakuacji na obszary bezpieczne od działań wojennych, których we wrześniu 1939 r. w państwie polskim nie było. Podkreślić również należy czynnik z zakresu psychologii społecznej: elity i społeczeństwo II Rzeczypospolitej, wedle słów przypisywanych wicepremierowi Eugeniuszowi Kwiatkowskiemu, nastawione były na *wznoszenie Polski wzwyż*, perspektywiczną modernizację. Tego rodzaju podejście pozwalało godzić prowadzenie przygotowań na wypadek wojny z trudnością przyjęcia do wiadomości realnego jej wystąpienia.

Doświadczenia minionych wojen skłaniają do refleksji nad zdolnością struktur państwa do ich wykorzystywania w przygotowaniach do kolejnych konfliktów, także w kontekście wypracowywania standardów międzynarodowych. Pozostawiając tę kwestię w sferze postulatów badawczych, nie sposób uciec od konstatacji, iż najlepiej przygotowany plan (z)weryfikuje praktyka, na którą składają się również międzynarodowa pozycja danego państwa, jego potencjał materialny oraz mentalna gotowość społeczeństwa do podejmowania ryzyka.

Streszczenie: Artykuł poświęcony został problematyce przygotowań muzeów w II Rzeczypospolitej (1918–1939) na wypadek wojny. Zagadnienie to poddano analizie w takim zakresie, w jakim przygotowania te były składową systemowych działań podejmowanych przez struktury

państwowe, ze szczególnym uwzględnieniem władz wojskowych. Artykuł uwzględnia przeprowadzone dotychczas badania historyczne i muzeologiczne w obszarze zarządzania kryzysowego, za podstawę źródłową przyjmując przede wszystkim zespół „Ministerstwo Wyznań Religijnych

i Oświecenia Publicznego” (Archiwum Akt Nowych). Celem artykułu jest charakterystyka tak ujętych przygotowań na wypadek zagrożenia wojną, prowadząca do wskazania przyczyn faktycznego przebiegu tego procesu, w tym zastoso-

owania modeli zarządczych w relacji do harmonogramu realizacji założonych celów. W takim ujęciu artykuł może stanowić również przesłankę do formułowania wniosków praktycznych.

Słowa kluczowe: muzeum, wojna, muzealium, zabytek, plan.

Przypisy

- ¹ P. Saja, *Przygotowanie wojskowe młodzieży szkolnej i obozy letnie przysposobienia wojskowego ogólnego męskiego na Pomorzu pod koniec lat dwudziestych i w latach trzydziestych XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, nr 2, s. 28, 30, 32-33, 36-37; zob. też: M. Gumowski, *Muzealna polityka rządu*, „Nauka Polska” 1919, R. 2, s. 543-552 [opublikowany w: *idem*, *Siła do ujarznienia. Teksty wybrane*, A. Tołysz (oprac.), Warszawa 2021].
- ² M. Treter, *Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszły ich rozwój*, Warszawa [1917] 2019, s. 99; zob. też: *idem*, *W sprawie polskiego muzeum wojny, 1914*, w: *Muzeum w kulturze pamięci Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia najwcześniejszych tekstów*, t. 2: 1882-1917, T.F. de Rosset, M.F. Woźniak, E. Bednarz Doiczmanowa (red.), Toruń 2020, s. 323-334, 346-355.
- ³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRIOP), sygn. 7003, Kwestionariusz Głównego Urzędu Statystycznego (dalej: GUS) za 1932, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, k. 11; Narodowy Instytut Muzeów (dalej: NIM), Kartoteka Muzeów, Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, k. 2, 3; zob. też: Z. Puchalski, *80 lat Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie – „Świątyni Pamiętek i Sławy Oręża Polskiego oraz Chwały Czynów i Bohaterów Jego...”*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42, s. 89-101.
- ⁴ AAN, MWRIOP, sygn. 7001, k. 258, 260-261, 262-263; zob. też: A. Merta-Staszczak, *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918-1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2, s. 145-164.
- ⁵ AAN, MWRIOP, sygn. 6998, k. 61.
- ⁶ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 1, 3.
- ⁷ *Ibidem*, k. 7-8, 9-10.
- ⁸ AAN, MWRIOP, sygn. 7001, k. 174-175, 175, 176.
- ⁹ A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej*, w: *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, t. 1, S. Lorentz (red.), Warszawa 1970, s. 179-182; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1, s. 38-39, 40; *Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1941, s. 147 (tabl. 26).
- ¹⁰ D. Błońska, *op. cit.*, s. 40-41.
- ¹¹ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 296.
- ¹² Okólnik Prezesa Rady Ministrów z 13 lipca 1936 r., „Monitor Polski”, 16 VII 1936, nr 163, poz. 298, s. 8.
- ¹³ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 247, 248, 271.
- ¹⁴ *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918-1998*, A. Siciński, A.G. Dąbrowski, J. Gmurek (oprac.), Warszawa 1998, s. 180-181 (nr 69, AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 272-273).
- ¹⁵ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 164-171; zob. też: *III konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, Haga 28 X 1907*, w: *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. 1, L. Gelberg (oprac.), Warszawa 1954, s. 261-262 oraz literatura przedmiotu wskazana we wstępie do niniejszego artykułu, odnosząca się m.in. do zagadnień prawnomiędzynarodowych.
- ¹⁶ *Ministerstwo Kultury i Sztuki...*, s. 182-183 (nr 70, AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 306-308); D. Błońska, *op. cit.*, s. 41 (tu powołanie na: AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 318-320).
- ¹⁷ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 338.
- ¹⁸ *Ibidem*, k. 339-340.
- ¹⁹ *Ibidem*, k. 294, 293.
- ²⁰ *Ibidem*, k. 300.
- ²¹ *Ibidem*, k. 324-325.
- ²² AAN, MWRIOP, sygn. 6998, k. 1-2; zob. też: D. Błońska, *op. cit.*, s. 42 (tu przywołanie: AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 326-327).
- ²³ B. Mansfeld, *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914-1951*, Warszawa 2000, s. 119-120; D. Błońska, *op. cit.*, s. 42-43.
- ²⁴ Archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie – Muzeum Historii m. Lublina, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r. (publikacja na tej podstawie: W. Ziółkowski, *Muzeum Lubelskie podczas okupacji*, „Życie Lubelskie” 1947, nr 130).
- ²⁵ Z. Klukowski, *Zamojszczyzna*, A. Knyt (oprac.), t. 1: 1918-1943, Warszawa 2008, s. 61.
- ²⁶ S. Gepner, W. Tomkiewicz, *Muzeum Wojska*, w: *Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, W. Tomkiewicz (red.), Warszawa 1948, s. 248-249; zob. też: Z. Puchalski, *op. cit.*, s. 96.
- ²⁷ T. Giergiel, *Muzeum Ziemi Sandomierskiej – geneza i rozwój*, „Muzealnictwo” 2023, nr 64, s. 52-59.
- ²⁸ P. Majewski, *Zamek Królewski w Warszawie – rezydencja Prezydenta Rzeczypospolitej wobec niemieckiej polityki kulturalnej 1939-1945*, w: *Muzea – rezydencje w Polsce*, K. Kornacki (red.), Kozłówka 2004, s. 139-163; A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939-1945*, w: *Kraków w latach okupacji 1939-1945. Studia i materiały*, Kraków 1957 (opublikowane na podstawie: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, sygn. IPN GK 196/298, A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką, wspomnienia z lat 1939-1945*, luty 1946).
- ²⁹ M.H. Serejski, *Ze wspomnień o Wojskowym Biurze Historycznym, wrzesień – październik 1939*, w: *Walka o dobra kultury...*, t. 1, s. 464; D. Błońska, *op. cit.*, s. 29.
- ³⁰ *Ministerstwo Kultury i Sztuki...*, s. 183-185 (nr 71, AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 330).
- ³¹ AAN, MWRIOP, sygn. 7054, k. 324-325.

Bibliografia

- Błońska Diana, *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1, s. 27-53.
- Giergiel Tomisław, *Muzeum Ziemi Sandomierskiej – geneza i rozwój*, „Muzealnictwo” 2023, nr 64, s. 52-59.
- Gumowski Marian, *Siła do ujarznienia. Teksty wybrane*, Aldona Tolysz (oprac.), Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2021.
- Klukowski Zygmunt, *Zamojszczyzna*, Agnieszka Knyt (oprac.), t. 1: 1918-1943, Ośrodek „Karta”, Warszawa 2008.
- Kraków w latach okupacji 1939-1945. Studia i materiały*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1957.
- Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Londyn 1941.
- Mansfeld Bogusław, *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914-1951*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.
- Merta-Staszczak Adriana, *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918-1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2, s. 145-164.
- Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918-1998*, Andrzej Siciński, Adam Grzegorz Dąbrowski, Jerzy Gmurek (oprac.), Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1998.
- Muzea – rezydencje w Polsce*, Krzysztof Kornacki (red.), Muzeum Zamojskich w Kozłóвке, Kozłówka 2004.
- Muzeum w kulturze pamięci Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Antologia najwcześniejszych tekstów*, t. 1: 1766-1882, t. 2: 1882-1917, Tomasz F. de Rosset, Michał F. Woźniak, Ewelina Bednarz Doiczmanowa (red.), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2020.
- Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, t. 1, Ludwik Gelberg (oprac.), Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1954.
- Pruszyński Jan, *Muzea, muzealnictwo, prawo muzeów*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, nr 1, s. 9-40.
- Puchalski Zbigniew, *80 lat Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie – „Świątyni Pamiątek i Sławy Oręża Polskiego oraz Chwały Czynów i Bohaterów Jego...”*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42, s. 89-101.
- Saja Piotr, *Przygotowanie wojskowe młodzieży szkolnej i obozy letnie przysposobienia wojskowego ogólnego męskiego na Pomorzu pod koniec lat dwudziestych i w latach trzydziestych XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2019, nr 2, s. 28-54.
- Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, Władysław Tomkiewicz (red.), s.n., Warszawa 1948.
- Treter Mięczysław, *Muzea współczesne. Studium muzeologiczne. Początki, rodzaje, istota i organizacja muzeów. Publiczne zbiory muzealne w Polsce i przyszyły ich rozwój*, Warszawa [1917] 2019.
- Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, Stanisław Lorentz (red.), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.

dr hab. Piotr Majewski, prof. ucz.

Zajmuje się historią kultury oraz jej instytucji w Polsce po 1918 r., z uwzględnieniem problematyki zarządzania, „polityki pamięci” oraz odbudowy przestrzeni historycznej. Opublikował m.in.: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* (Warszawa 2005); *Ideologia i konserwacja. Architektura zabytkowa w Polsce w czasach socrealizmu* (Warszawa 2009); „*Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia...*” *Kultura w realiach pracy przymusowej (Prusy Wschodnie 1939–1945)* (Olsztyn 2024); p.majewski@uksw.edu.pl.
